

ԳԱՅԱՆԵ ՇԱԲՈՒՆՑ

Գորիսի պետական համալսարանի
պատմության ամբիոնի դասախոս

ՍՅՈՒՆՅԱՑ ՇԱՀԱՆԴՈՒԽՏ ԻՇԽԱՆՈՒՀՈՒ, ՇԱՀԱՆԴՈՒԽՏ Ա,
ՇԱՀԱՆԴՈՒԽՏ Բ ԹԱԳՈՒՀԻՆԵՐԻ ՆՎԻՐԱՏՎԱԿԱՆ ԵՎ ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սյունյաց նշանավոր կանանցից իրենց նվիրատվական և շինարարական գործունեությամբ աչքի են ընկել Հայոց Արևելից կողմանց (Արցախ, Ուտիք) գահերեց իշխան Վարազ Տրդատի դուստր **Շահանդուխտը**, Սյունյաց Սմբատ Ա (970-998թթ.) թագավորի տիկին **Շահանդուխտը**, Գրիգոր 1-ին թագավորի կին **Շահանդուխտը**:

Հայոց Արևելից կողմանց գահերեց իշխան Վարազ Տրդատի դուստր Շահանդուխտի մասին պահպանվել է մի գեղեցիկ պատմություն: Շահանդուխտին հարս էին խնդրել Թորգոմյան տնից: Երբ նա անցնում էր Բաղաց աշխարհով, առնանգման նպատակով նրա վրա են հարձակվում Պարսկաստանից եկած զինվորները: Կռահելով նրանց նպատակը՝ Շահանդուխտը մտրակել է ձիուն ու թռել քարաժայռի փլվածքը: Այժմ Գորիսից Տաթև տանող ճանապարհին՝ Հալիձորի անտառի դիմաց, բարձր գահավեժ քարափներից մեկը կոչվում է Հարսնաձոր: Ղ. Ալիշանն այն անվանում է Հարսնավազն¹: Շահանդուխտն աչքի էր ընկել իր արտասովոր գեղեցկությամբ: Ստ. Օրբելյանի հաղորդմամբ՝ «և ուներ պատկեր նոր և օտար, և գեղ նորա յոյժ չքնաղ զարմացուցիչ տեսողաց, որ և ոչ ումեք նիւթեղէն կարծիւր, այլ իբր 'ի լուսատարր օդոյ և յանօսք շողից կերպացեալ, զոր խնդրեցին հարսն ի տանէ Թորգոմեան»²: Ըստ Ստ. Օրբելյանի և Ղ. Ալիշանի՝ պահպանվել է Շահանդուխտի ձեռքով գրված նամակը: Ալիշանը գրում է. «զի զայս գտաք ի հնացեալ նամակի գրեալ յիւրով իսկ ձեռամբն»³: Շահանդուխտի գրած նամակն ուներ հետևյալ բովանդակությունը. «Ես մեղուցեալ աղախինս Քրիստոսի Շահանդուխտ՝ դուստր Վարազ Տրդատայ, երթայի հարսն 'ի տունն Թորգոմեան. և եկեալ 'ի սահմանս Բաղաց՝ 'ի գլուխ քարիս, ընդ որ անցանէ ճանապարհն՝ յանկարծակի պատահեցան ինձ Իսմայելացիք, որք վասն համբաւոյ գեղոյ իմոյ կամէին յափշտակել զիս, և

¹ Ալիշան Ղ., Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 252:

² Օրբելյան Ստ., Պատմութիւն Տանն Սիսական, Մոսկվա, 1861, էջ 119:

³ Ալիշան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 252:

սուր 'ի վերայ եղեալ կոտորէին զհեծելագունդն որ ընդ իս. ապա լաւ համարեցայ քան 'ի ձեռն այլազգեացն գայլապատառ կորնչիլ, վասն Քրիստոսին իմոյ գահավէժ մեռանել: Եւ յիշելով զսուրբ Աստուածածին և զսուրբն Հռիփսիմէ՝ յանձնեցի զիս սուրբ Երրորդութեանն և կնքեցի զողորմելի անձն իմ սուրբ խաչին և դարձուցեալ զերասանակ երիվարին՝ թոեայ ընդ քարս: Եւ յահագին շնչմանէ հողմոյ և աներևոյթ զօրութեամբ իջի իբր կառօք 'ի խորութիւն ձորոյս եւ և երիվարն իմ անվնաս: Եվ դադարեալ անդէն՝ մեծաւ հիացմամբ գոհութիւն մեծ վերառաքեցի այնպիսի փրկողին զիս. և իջեալ 'ի հեշտավայրն՝ նուիրեցի զանձն իմ Քրիստոսի, և ուխտեցի այլ ոչ ելանել աստի մինչ ցվախճանն իմ: Իսկ Իսմայելացոցն տեսեալ զայն՝ մեծաւ զարմացմամբ թողին անվնաս զօրս իմ և գնացին. և եւ աստէն 'ի տեղուջս շինեցի մատուռն մի և խցիկ մի և կրօնաւորեցայ 'ի տեղուջս զամենայն ժամանակս իմ: Թէպէտ թախանձեցայ 'ի ծնողացն իմ և 'ի հարսնացու իշխանացն՝ ոչ շարժեացայ 'ի տեղոյս: Եւ կոչեալ զերանելի եպիսկոպոսն Սիւնեաց՝ յանձնեցի նմա զիս՝ և զամենայն ինչս իմ ետու 'ի ձեռս նորա՝ զկէս մասն բաշխել 'ի կարօտեալս և զկէսն տալ 'ի սուրբ եկեղիցն Տաթևոյ: Նաև զտեղիս զայս աւանդեցի սուրբ եկեղեցոյն ամենայն ձորովս, որ 'ի Շնհերոյ սահմանէն 'ի վեր մինչ 'ի Գինական գետն»⁴: Շահանդուխտի նամակից պարզ է դառնում, որ նա կառուցել է մատուռ, իր ողջ ունեցվածքը տվել է եպիսկոպոսին՝ կեսը կարիքավորներին բաժանելու, կեսը՝ Տաթևի սուրբ եկեղեցուն տալու: Նաև Տաթևի սուրբ եկեղեցուն է նվիրում «Շնհերի սահմանից վեր, մինչև Գինական գետը բոլոր հողերը»:

⁴ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 20:

Շահանդուխտ իշխանուհու կառուցած մատուռը

Ի դեպ, Ղ. Ալիշանը Գինական գետը համարում է Որոտանի վտակը և նույնացնում «Տաթևոյ ջուր կամ գետի» հետ: Ըստ Ալիշանի հնում գետը կոչվել է Գինական, իսկ Տաթևի վանքի կառուցումից հետո կոչվել վերջինիս անունով⁵:

Սյունիքում շինարարական և նվիրատվական գործունեությամբ աչքի է ընկել նաև Սմբատ Ա (970-998թթ.) թագավորի տիկին Շահանդուխտը, ով Աղվանից իշխան Սևադայի դուստրն էր: Շահանդուխտն իր որդիներ Վասակի և Սևադայի հետ միասին «Սմբատ թագավորի ոգու համար» Տաթևի վանքին են նվիրել վեց հազար դրամ և Հաբանդ գավառի Տեղ գյուղը: Հայոց չորս հարյուր քառասունյոթ թվականին (998թ.) գրվել է նաև

⁵ Ալիշան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 222:

համապատասխան վճռագիրը, որն ուներ հետևյալ բովանդակությունը. «Յանուն Աստուծոյ կամ՝ եղև ինձ Շահանդիստոյ՝ դստեր Սևադայի, տալ ի Հանքանդ գաւառի գանուանեալ շէնդ զՏեղ՝ իւր ամենայն բոլոր սահմանովն, լերամբ և դաշտիւ և այլ մտիւք, զոր իմ թագաւորին Սմբատայ ինձ տուեալ էր, և իմ ի կորդոյ շէն դրեալ. և ես յետ ելից երանելի թագաւորին իմոյ յաստեացս՝ իւր հոգւոյն ի Տաթև ի սուրբ մայրաքաղաքն և ի սուրբ նշանն ետու ի ձեռն տեառն Յակոբայ՝ Սինեաց եպիսկոպոսի. և յայսմիտեւ անիշխան եմք ես և իմ որդիքս Վասակ և Սևադայ, զի ի ձեռն Աստուծոյ եմ տւեալ և ի սուրբ նշանս. և պարտական են յամենայն տարի իմ թագաւորի հոգւոյն զՎարդավառին քառասունքն պատարագ առնել և յամենայն օր զերանի տամ թողութիւն սաղմոսն ասել ի նոյն քառասունսն: Արդ սուրբ հայրապետք՝ որ յաթոռոյ յաջորդիք, պարտական էք զայդ անխափան կատարել, և զշէնդ ազատ յամենայն հարկաց ուտել: Աստուած ընդունելի արասցէ:....»⁶: «Եւ վասն առաւել հաստատութեան գրեցի իմ ձեռօքս զայս վճիռս ես Վասակ՝ որդի Սմբատայ թագաւորի, հրամանաւ իմ մօրս: Աստուած շնորհաւոր արասցէ: Ի թուիս Հայոց 447 (998) և կնքեցաւ մերով մատանեաւս»⁷:

«Երանելի թագուհի» Շահանդուխտը 1000թ. կառուցել է նաև «զգեղեցկայարմար վանսն Վաղանդնոյ»⁸: Վաղատնի վանքը կամ Որոտնավանքը գտնվում է Վաղատին գյուղից 2 կմ հարավ-արևելք, Որոտան գետի կիրճի եզրին: Մ. Փափագյանը Որոտնավանքի տեղադրության մասին գրել է. «Որոտնա վանքը տեղավորված է մի բարձրադիր բլրակի վրա, որի հարավային կողմի ձորի միջով արագ գնում է համանուն գետը»⁹:

Ստ. Օրբելյանը նշում է, որ վանքը դեռ վաղուց ուխտադիր մարդկանց վայր էր, որովհետև այնտեղ վաղ ժամանակներից մի եկեղեցի կար սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի անունով, որը վերաշինված էր Ստեփանոսի կողմից: Այս եկեղեցին բուժում էր թունավոր օձերից խայթվածներին: Այդ պատճառով էլ Շահանդուխտը կոփածո քարերով եկեղեցի է կառուցում՝ սուրբ նախավկա Ստեփանոսի անունով: Ստ. Օրբելյանը նաև գրում է. «Շինել և տուն աղօթից կրաշաղախ վիմօք ի դրան եկեղեցւոյն, և համբարանոցս և գործատունս, շուրջ պարսպէ զվանքն և որոշէ նմա անդաստանս ի Վաղանդնոյ, և տայ զԳոմեր ագարակ՝ ի վանսն. պայծառապէս զարդարէ

⁶ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 213:

⁷ Նույն տեղում, էջ 214:

⁸ Նույն տեղում, էջ 220:

⁹ Փափագյան Մ., Հնութիւնք վաղօրեից, Վաղարշապատ, 1889-1890, էջ 317-318:

գեկեղեցին զանազան զարդուք, և ինքն վախճանեալ՝ դնի յ դրան այնր սրբարանի...»¹⁰: Ստ. Օրբելյանի այս հիշատակությունից պարզ է դառնում, որ նախ Շահանդուխտ Ա թագուհին Վաղատնի վանքին է նվիրել նաև Գոմեր ագարակը և երկրորդ՝ Շահանդուխտ Ա թագուհին թաղված է նույն սրբարանի բակում:

Վաղատնի վանքի ս. Ստեփանոս եկեղեցու արևելյան պատուհանի պսակի քարի վրա պահպանվել է Շահանդուխտ Ա թագուհու շինարարական արձանագրությունը. ՇԻՆԵՑԱԻ ՀՐԱՄԱՆՈՎ
|ԹԱԳԱԻՈՐԻՆ ՍՆՊԱՏԱ Ի ԶԵ|ՈՆ ՇԱՀԱՆԴԻՍ|Ո ԲԱՐԵՊԱՇՏ
[ԹԱԳՈՒՀՈՅ]¹¹:

Որոտնավանքը կառուցվել է ամրոցաշինական սկզբունքներով: Հետաքրքրական է տեղանքի ընտրությունը, եկեղեցական բոլոր շենքերի դիրքը, վանքապատկան տարածքի պարսպապատումը:

Շահանդուխտի կրտսեր որդի, Սյունյաց Վասակ թագավորի եղբայր իշխան Սևադան Որոտնավանքի արևելյան կողմում 1006 թվականին կառուցել է Ս. Կարապետ եկեղեցին և նրան կից /արևմուտքից/ կամարակապ գավիթ-սրահը: Եկեղեցին ունի կենտրոնագմբեթ, եռախորան, ներքուստ խաչաձև, չորս անկյուններում ավանդատներով հորինվածք: Ներսը զարդարված է եղել որմնանկարներով, որոնցից հյուսիսային խորանում պահպանված հատվածը պատկերում է շրջանի մեջ աստղազարդ կապույտ երկինք, կենտրոնում՝ հրեշտակ: Եկեղեցու հյուսիսային պատին կից, աստիճանաձև պատվանդանի վրա XI դ. հուշասյուն է կանգնեցվել՝ զագաթին խոյակի վրա դրված խաչարձանով¹²: Որոտնավանքում գիտական և եկեղեցական գործունեություն է ծավալել միջնադարի փիլիսոփա Հովհան Որոտնեցին (1315-1388 թթ.), ով 1340-ական թթ. Գլաձորի համալսարանից տեղավորվել էր Որոտնավանք: Նա սերտ կապեր է հաստատել Որոտնավանքի և Տաթևի միջև:

XIII դ. 80-ական թթ. Որոտնավանքում է գործել Գրիգոր Տաթևացին, ով 1386 թվականին այստեղ ընդօրինակել է Պետրոս Արագոնացու «Գիրք յոթն առաքինութեանցն» աշխատությունը: 1407 թվականին վանք է այցելել Թովմա Մեծոփեցին: Նույն տարում Որոտնավանքում Առաքել ծաղկողը Ավետարան է գրչագրել և նկարազարդել: 1438 թվականին վանահայր Սարգիս Անգեղակոթցին վերակառուցել է Ս. Կարապետ եկեղեցու գմբեթը:

¹⁰ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 221:

¹¹ Դիվան հայ վիմագրության, պր. 2, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1960, էջ 100:

¹² Քրիստոնյա Հայաստան, Հանրագիտարան, Երևան, 2002, էջ 838-839:

Որոտնավանքը գործել է մինչև XX դ. սկիզբը: 1931 թվականին երկրաշարժից ավերվել է. քանդվել են Ս. Կարապետ եկեղեցու զմբեթը և ծածկերը, հուշասյունը, սյունասրահները, վանքի տնտեսական շինությունները, պարիսպը¹³:

2011թ. օգոստոսի 30-ին Մշակույթի նախարարության հրավերով Հայաստանում էր գտնվում որմնանկարների վերականգնող մասնագետ Քրիսթինե Լամորեան Բելգիայից, ով օգոստոսի 20-24-ը աշխատանքներ է իրականացրել Որոտնավանքնի Սբ. Կարապետ եկեղեցում: Մաքրվել, ամրակայվել, վերականգնվել է Սբ. Կարապետ եկեղեցու հյուսիսային խորանի որմնանկարը (ենթադրվում է XI դար), ամփոփված 124 սմ տրամագիծ ունեցող շրջանագծի մեջ, ուր պատկերված է աստղագարդ երկնագույն երկինք՝ շրջապատված կենդանակերպ ու մարդակերպ պատկերներով, կենտրոնում՝ թևավոր հրեշտակ: Որմնանկարի հետագա անխաթար պահպանությանն ուղղված աշխատանքներին մասնակցել են նաև վերականգնող ճարտարապետ Արա Զարյանը Իտալիայից և որմնանկարների վերականգնող մասնագետ Արժանիկ Հովհաննիսյանը Հայաստանից: Վերականգնման համար բոլոր անհրաժեշտ նյութերը տիկին Լամորեան իր հետ բերել էր Իտալիայից¹⁴:

Սյունիքում իրենց շինարարական և նվիրատվական գործունեությամբ աչքի են ընկել Սյունյաց Գրիգոր 1-ին թագավորի կին Շահանդուխտը և նրա եղբայր Սենեքերիմն ու քույր Կատան: Նշենք, որ Շահանդուխտն ու Գրիգորը ժառանգ չունեին, ուստի իշխանների հետ խորհրդակցելուց հետո Աղվանքից բերում են Շահանդուխտի եղբայր Սենեքերիմին և նրան դարձնում իրենց թագավորության ժառանգորդ: Սենեքերիմն ու իր քույր Շահանդուխտը «բազում և գեղեցիկ շինուածովք առաւել գեղեցկացուցին զվանսն Վահանու՝ կանգնեալ կամարս մեծամեծս, և ի վերայ՝ եկեղեցիս և սրահս բազմասիւնս բարձրաբերձ, հովանի և խրախարան իշխանացն»¹⁵: Շահանդուխտն ու Սենեքերիմը Տաթևի վանքին են նվիրում Արիտը և գրում համապատասխան վոագիր: Նշենք, որ Արիտը Ստ. Օրբելյանի «Հարկացուցակում» գետեղված է Ծղուկ գավառի մեջ և Տաթևի վանքին եկեղեցական հարկ է վճարել 6 դահեկանի չափով¹⁶: Գր. Գրիգորյանը «Պատմական Սյունիքի մի շարք գյուղերի տեղադրության հարցի շուրջ» հողվածում անդրադառնալով Արիտի տեղադրությանը՝ գրում

¹³ Քրիստոնյա Հայաստան, էջ 838-839:

¹⁴ www.tert.am/am/news/2011/08/30/church2/:

¹⁵ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 176:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 371:

է, որ Արիտը գտնվել է Տաթև գյուղից կարճ ճանապարհով դեպի Յայջի (ներկայիս Հարժիս) տանող հանդիպակաց սարալանջի վրա, որտեղ կան հին գյուղատեղի հետքեր¹⁷:

Վահանավանքում պահպանվել է Շահանդուխտի և Սենեքերիմի շինարարական գործունեության վերաբերյալ հետևյալ արձանագրությունը... ԻՇԼԵ: ԹՎ. ԵՍ ՇԱՀԱՆԴՈՒԽՏ ԴՆԻՍՏՐ ՍԵԻԱԴԱԻ ԱՂՎԱՆԻՅ ԹԱԳԱՎՈՐԻ |ԵԻ ԱՄՈՒՍԻՆ ԳՐԻԳՈՐՈՅ՝ ՈՐԴԻՈՅ ԱՇՈՏԿԱՅ Ի ՆԵՂՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻՍ ՄԵՐՈՒՍ ԲԱԶՈՒՄ| ԵԻ ԾԱՆՐ ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՍԲ ԵՍ ԵԻ ՍԻՐԵԼԻ ՔՈՅՐ ԻՍ (ԿԱՏԱ) ՇԻՆԵՑԱՔ ԶԵԿԵՂԵՅԻՔՍ |ԶՍ|ՈՒՐԼԲ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԵԻ Ս(ՈՒՐ)Բ ՍԻՈՆ Ի (ՓՐԿ)ՈՒԹԻՒՆ ՄԵԶ ԵԻ ՅԻՇԱՏԱԿ Յ|ԱԻԻՏԵՆԻՅ ԳՐԻԳՈՐՈՅ ԵԻ Ս(ՈՒՐ)Բ (ԱՍՏՈՒ)ԱԾԱԾԻՆՆ ԵԻ ԶՆԱԽԱՎԿԱՅՆ Ի ՔԱՒՈՒԹԻՒՆ ԵԻ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹԻՒՆ |ԵՂԲԱ|ԻՐ ՄԵՐՈ ՍԵՆԵՔԱՐԵՄԱՅ ԵԻ ԻԻՐ ՈՐԴՈՅՆ Ի ՓՐԿՈՒԹԻՒՆ ՅԵՐԿԱՐԿԵՆԴԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՀԱՊԱՆ ՆԵՐԿԱՅԻԻՍՍ ԵԻ ԲԱՐԵԽԱԻՍ ՅԱՊԱԳԱՅՍՆ»¹⁸:

Այս հոդվածով նպատակ ունեինք հստակ տաբերակել Շահանդուխտ իշխանուհու, Շահանդուխտ Ա, Շահանդուխտ Բ թագուհիների գործունեությունը, քանի որ Սյունյաց թագուհիների մասին խոսելիս երբեմն շփոթում են նրանց կատարած գործերը:

РЕЗЮМЕ

Сюникская княгиня Шаандухт, царицы Шаандухт Первая и Шаандухт Вторая были известны своей строительной и благотворительной деятельностью .Однако часто в их деятельности невозможно разделить одно от другого. Целью настоящей статьи является подтверждение того, что княгиня Шаандухт в Арснадзоре построила часовню, все свое имущество отдала епископу: одну половину раздать нуждающимся, другую на нужды Татевской святой церкви. Также святой Татевской церкви она подарила “все земли вверх от границы Шнгера до реки Гинакан”. Царица Шаандухт Первая Татевскому монастырю подарила шесть тысяч драмов и село Тех Абандской провинции, спонсировала строительство монастыря Вагатни или

¹⁷ Գրիգորյան Գր., Պատմական Սյունիքի մի շարք գյուղերի տեղադրության հարցի շուրջ, ԼՀԳ, 1966, N 4(233), էջ 234:

¹⁸ Գրիգորյան Գր., Վահանավանք, Երևան, 2007, էջ 63:

Воротнаванка. Царица Шаандухт Вторая со своим братом подарили Татевскому монастырю Арит, еще более украсили Ваанаванк многочисленными и красивыми постройками.

Summury

Princess Shahandukht, Queens Shahandukht A and Shahandukht B are famous for their construction and charity activities but their activity was rarely identified clearly. This paper clarifies that Princess Shahandukht built a chapel, donated all her property to the bishop to be divided between the poor and the holy church of Tatev. He donated “the lands beyond the borders of Shnher spreading to the river Ginos” as well.

Shahandukht A donated six thousand drams and the village of Tekh of the province Haband and sponsored the construction of the monastery of Vaghatni or Vorotnavanq.

Queen Shahandukht B, along with his brother, donated Arit to Tatev and reconstructed Vahanavanq with numerous and magnificent constructions.